

Nipper och nyttigt smide i 1700-talets metallvaruhandel

AV MÅNS JANSSON

”DEN 24 JANUARI 1757 var smidesdirektören Samuel Schröder och instrumentsmeden Anders Wahlbom på väg genom Stockholms gator i riktning mot lilla järnvågen, belägen mellan Slussen och Södermalms-torg. De hade troligen mötts tidigare samma dag i Wahlboms verkstad på Norrmalm, där hantverkaren beklagat sig över bristen på ”godt jern och stål”. Enligt Schröder hade Wahlbom gjort försök med ”åtskillige sorter” från svenska bruk, utan framgång. Direktören antecknade bristerna, i syfte att förmedla dessa vidare till berörda bruksägare, men han måste även ha erbjudit sig att vara Wahlbom behjälplig på ett mer direkt sätt, eftersom de tillsammans begav sig ut för att söka råda bot på problemet.¹ För att ta sig till järnvågen bör de två männen först ha slagit följe genom stadens centrum.² Efter att ha gått över Norrbro, kan de ha tagit vägen förbi slottet och fortsatt söderut längs med Skeppsbron. I sådana fall passerades flera av de salubodar där stadens järnkrämare sålde järn- och stålföremål. Alternativt tog Schröder och Wahlbom av till höger efter Norrbro och fortsatte mot Södersluss längs Västerlånggatan eller någon av Nygatorna. Även i dessa fall bör de ha gått förbi ett antal platser för metallvaruhandel. Vid Riddarhustorget låg Vedevågs och Tunafors manufakturbodas – den förra i ”lilla huset” vid Riddarhusgården och den senare i hörnet av Stora Nygatan – och i togets direkta närhet fanns ytterligare andra handlare som avyttrade ”fina” metallföremål.³

Oavsett färdväg rörde sig de båda männen genom en stadsmiljö där varuhandeln var allestädes närvarande. Här samsades fabriks- och hantverksbodas, möbel- och lyxvaruhandlare, samt diverse krämare och månglerskor.⁴ Även platsen runt järnvågen var full av liv och rörelse, där järn och stål från svenska bruk vägdes och lastades om för export eller såldes till kunder i staden.⁵ Väl framme

- 1 Samuel Schröder, ”Dagbok rörande Directeurs-Sysslan öfver Jern- Stål- och Metall-Fabrikerne i Riket af S Schröder”, (vol.) II, 1757, s. 17, Handskriftssamlingen, X.283, KB. Hädanefter: Schröder, ”Dagbok”.
- 2 Diskussionen bygger på Mats Hayens resonemang om rörelse i 1700-talets Stockholm; se Hayen 2007, s. 53–56.
- 3 *Stockholms Posttidningar* 17 januari 1760, s. 4 och 9 april 1764, s. 4, hämtade 9 april 2020 från <https://tidningar.kb.se/>. Samtliga tidningsannonser nedan är hämtade från denna domän. Se även Schröderstierna 1925, (del) I och II; Lagerquist 1981, s. 88, 115.
- 4 Nordin 2009, s. 55–64; Lagerquist 1981, s. 79–98.
- 5 Wernstedt 1935, s. 86–92, 96–103.

vid den mindre (östra) vågplatsen inledde Schröder och Wahlbom sökandet efter lämpliga material. Den förre beskrev i sin dagbok hur han ”följde” instrumentsmeden och hjälpte honom att välja ut järn och stål av ”godt ämne”. Senare noterade han att Wahlbom tycktes ha fått fart på tillverkningen. Merparten av de ”fullkomligen väl arbetade” stålräddskap som hantverkaren förfärdigat, däribland fina urmakeriverktyg, fanns att köpa i diversehandlaren Josef Schürer den äldres centralt belägna salubod i Storkyrkobrinken.⁶

I de dagböcker och rapporter som Samuel Schröder författade under sina arton år som statlig smidesdirektör (1753–1771) ges åtskilliga inblickar i handeln med metaller och metallföremål i 1700-talets Stockholm. Tjänstemannen betraktade, helt i linje med rådande ekonomiska idéer, tillverkning, handel och konsumtion som oskiljaktiga delar i ett större ”system” av hushållning, och det är också så vi bör förstå diskussioner av enskilda ”näringar”.⁷ I den inhemska metallnäringen var huvudstaden den viktigaste platsen. Tidigare forskning har åskådliggjort hur Skeppsbrons handelshus och järnvågen länkade samman svenska bruk med utländska avnämare.⁸ Handelspraktiker av de slag som skildrats ovan har studerats i betydligt mindre utsträckning. Ett par studier bör framhållas, av vilka Folke Wernstedts arbete över Stockholms järnkramhandels-societet (grundad år 1651) är den mest betydande.⁹ Nyare undersökningar har därtill visat att metallföremål såldes på flera olika sätt i staden under 1700- och 1800-talen, såsom på auktioner och i möbelbodas.¹⁰ Kunskapen om hur och i vilken omfattning metallvaror köptes och användes i det urbana livets många sammanhang är dock fortfarande begränsad, och detta gäller oavsett om vi talar om mode- och inredningsobjekt, hushållsutensilier eller verktyg. En diskussion som tar fasta på iakttagelser gjorda av Schröder och dennes samtida kan således bidra med nya perspektiv på en viktig näringsgren i den tidigmoderna svenska ekonomin.

Brittiska forskare som Maxine Berg och Helen Clifford har betonat metallnäringens diversifiering under 1700-talet, en utveckling de sätter i samband

- 6 Schröder, ”Dagbok”, II, 1757, s. 17, 71–72, 123–124; Schröderstierna 1925, II, s. 37, 67.
- 7 Rydén 2008.
- 8 Evans & Rydén 2007, s. 92–121.
- 9 Wernstedt 1935.
- 10 Ulväng 2013; Lagerquist 1981.

med växande marknader för både lyxvaror och billiga kopior, nya försäljningsstrategier, samt förändrade relationer mellan producenter och konsumenter.¹¹ Lorna Weatherill och Daniel Roche belyser mer ingående hur omformandet av vardagspraktiker och konsumtionsideal under nämnda period inkluderade en spridning av (en växande uppsättning) metallobjekt. Idag till synes basala ting, såsom bestick, fungerade som viktiga statusmarkörer, och bidrog samtidigt till att förändra vardagslivets umgängesformer och rumslighet.¹² Även svenska och nordiska studier visar hur bruket av hushållsartiklar, bland annat för tillredning och intag av mat och dryck, var ett centralt element i metallanvändningens breda tillväxt under 1700- och 1800-talens ”konsumtionsrevolution”.¹³

Dessa processer var förbundna med förändringar rörande metallvaruhandelns fysiska utformning och sociala praktiker. Claire Walsh visar hur inredningsval och produktpresentation blev viktiga delar i skapandet och bibehållandet av kundrelationer i 1700-talets London, oavsett om det gällde försäljning av lyxbetonade modevaror eller enklare artiklar.¹⁴ Natacha Coquery använder på ett liknande sätt avyttringen av metallföremål för att belysa de många strategierna för marknadsföring och kvalitetsupplysning i Paris under samma period.¹⁵ Liliane Pérez nyttjar, i sin tur, begreppsparet ”nyfikenhet” och ”nytta” för att diskutera de rumsliga förbindelserna mellan saluföringen av fashionabla ting och uppvisandet av tekniska kuriositeter i de brittiska och franska huvudstäderna.¹⁶ Motsvarande kunskaper saknas för en svensk kontext, vilket ytterligare motiverar en fördjupad undersökning av den urbana metallnäringen.

Utforskandet av konsumtion och varuhandel inom metallnäringen bör även omfatta produktionssektorn. Chris Evans och Alun Withey visar exempelvis hur modifieringar av olika stålsorter i 1700-talets England hade kopplingar både till förändrade privata konsumtionsvanor och till en mer varierad efterfrågan från hantverk och professioner.¹⁷ För svensk del vet vi att järnanvändningens

kraftiga ökning i den agrara sektorn under 1700- och 1800-talen främst var avhängig produktiva ändamål.¹⁸ Den urbana metallkonsumtionen har ägnats mindre intresse, detta trots att det i staden fanns ett stort antal individer i behov av alltifrån lyxvaror till redskap och råmaterial. Stockholms metallvaruhandel kan här tänkas belysa ett brett spektrum av inköp och försäljningspraktiker, i linje med diskussionen av Schröders och Wahlboms förehavanden, och därmed vidga förståelsen för olika materiella, rumsliga och sociala cirkulationsprocesser i det tidigmoderna samhället.¹⁹ I detta sammanhang är det viktigt att åskådliggöra försäljningens grunddrag: var och hur såldes metallvaror i staden? Vem sålde vad? Till vilka konsumenter?

Till detta bör läggas fler infallsvinklar. Avyttringen av metallföremål var, precis som andra handelsformer, starkt reglerad under den tidigmoderna perioden.²⁰ Forskningen har dock visat att handeln även präglades av ständiga överträdelser, tydligt så i fallet med importvaror. Anna Knutsson har på denna punkt belyst spänningarna mellan ”patriotisk protektionism” och cirkulationen av smuggelgoods under det sena 1700-talet.²¹ Inflödet av nya varor gjorde också avtryck i tidens konsumtionsdebatt, vilket Leif Runefelt visar.²² All import ansågs emellertid inte vara av ondo. Direktör Schröder lyckades engagera flera handlare, såsom den redan omnämnde Josef Schürer, att sälja svenska manufakturvaror tillverkade genom ”imitation” av utländska ”modeller”.²³ Detta kapitel bygger vidare på sådana iakttagelser genom att diskutera förhandlingen av föremål och försäljning: hur presenterades och marknadsfördes metallvaror? Med vilka argument sökte man uppmuntra eller förhindra vissa former av saluföring?

Med grund i ovan refererade forskning ter det sig lämpligt att inrikta undersökningen mot 1700-talets andra hälft. Detta kapitel studerar avyttringens olika rum och utbudets variation, samt förhandlingen av varor och salupraktiker i Stockholms metallvaruhandel under nämnda period. Genom att göra detta är avsikten även att belysa mer övergripande förändringsprocesser. I

11 Berg 2005, s. 154–192, 254–257; Berg 2002; Clifford 1999.

12 Roche 2000, s. 121–123, 166–177, 235–249; Weatherill 1996, s. 32–38, 151–161.

13 Hutchison 2019; Ulväng 2013; Ahlberger 1996, s. 84–104.

14 Walsh 1995.

15 Coquery 2004.

16 Pérez 2008.

17 Evans & Withey 2012.

18 Hallén 2003.

19 Se Hutchison 2019; Coquery 2014; Lilja, Murhem & Ulväng 2007; Fontaine 2003.

20 Wottle 2000, s. 75–80, 97–99; Wernstedt 1935, s. 8–16, 77–92.

21 Knutsson, 2019, för det citerade begreppet, min övers., se s. 56–78.

22 Runefelt 2015.

23 Jansson 2020.

det första avsnittet uppmärksammas försöken att avyttra svenska manufakturvaror under 1750- och 1760-talen. Som vi kommer att se gynnade dessa satsningar inte bara försäljningen av föremål för privat konsumtion. Därefter behandlas avyttringen av modevaror och hushållsartiklar sammanvävt, i syfte att uppmärksamma variationer och tvister under 1700-talets sista årtionden. Diskussionen bygger till stor del på Schröders dagböcker och de rapporter som direktören ingav till Kommerskollegium år 1755 och 1760.²⁴ Dessa källor kompletteras av mantalslängder, bouppteckningar och annonsmaterial, samt av skrivelser till statliga myndigheter och uppgifter om shoppande konsumenter. I det senare fallet bör det påpekas att merparten av utsagorna berör personer från de övre samhällsskikten. I stort ger kapitlet dock utrymme för en bred uppsättning av urbana aktörer, av vilka många hade viktiga funktioner i en tilltagande metallcirkulation.

Manufakturvaror och metallcirkulation

Konkurrensen inom Stockholms metallvaruhandel ökade under 1720- och 1730-talen, i takt med att äldre lagstiftning reviderades och nya förordningar tillkom. När skrämästare år 1734 fick rätt att driva minutförsäljning i ”öppen bod” hade redan en handfull manufakturverk, såsom Vedevåg och Carl Gustaf Stad, erhållit tillåtelse att avyttra sina produkter i staden – till järnkrämarnas förfång.²⁵ Den manufakturvänliga politiken var en starkt bidragande orsak till framväxten av en rad nya saluinrättningar under de följande åren, särskilt efter riksdagen 1738–1739.²⁶ Detta illustreras av handelsmannen William Maisters bod i hörnet Slottsbacken-Österlånggatan. Där såldes modeföremål, såsom skospänner (se bild s. 239), av vilka merparten tillverkades i en närbelägen verkstad, men även verktyg och material i form av ”engelska filar” och ”åtskillige sorter engelskt stål”.²⁷ De senare varorna var sannolikt inte alls engelska, utan framställda vid Maisters stålfabrik i

Bågformade skospänner, troligen gustavianska, av stål och vitmetall samt med låsningar av järn. Liknande föremål, av olika metallegeringar, tillverkades i William Maisters verkstäder och såldes i handelsmannens bod vid Slottsbacken under 1700-talets mitt. Foto Sigfrid Carlsson, Bohusläns museum.

Tyresö. Bodan vid Slottsbacken var således också en plats för uppvisande av ”imitativ kunskap”, i linje med Natacha Coquerys resonemang.²⁸

Dessa salubodar tävlade med andra fasta eller tillfälliga, legala eller mer ljuskygga, former av försäljning. Flera skråhantverkare, däribland knivsmeder, gelbgjutare, mässingsslagare och guldsmeder, tog intryck från de nya bestämmelserna, och valde att avyttra metallvaror i egna eller av staden hyrda bodar vid Slussen, i området kring Slakthusbron och Norrmalmstorg (nuvarande Norrbro och Gustav Adolfs torg), samt på Stortorget och Riddarhustorget. Till detta skall läggas den försäljning som fortsatt bedrevs i, eller i nära anslutning till, skråbundna verkstäder.²⁹ Fina metallföremål kunde dessutom inhandlas under någon av stadens marknader. Amiralen Carl Tersmeden beskrev hur han som sextonåring under julmarknaden på Stortorget år 1731, blev påmind att ge en julklapp till en kvinnlig bekant. Den unge Tersmeden köpte till slut en

²⁴ De senare i tryck, se Schröderstierna 1925, I och II.

²⁵ Nordin 2009, s. 60; Wottle 2000, s. 97–99; Rönnow 1944, s. 111–115; Wernstedt 1935, s. 71–77.

²⁶ Se t.ex. Wottle 2010, s. 120–125. Se dock även Håkan Jakobssons kapitel i denna bok.

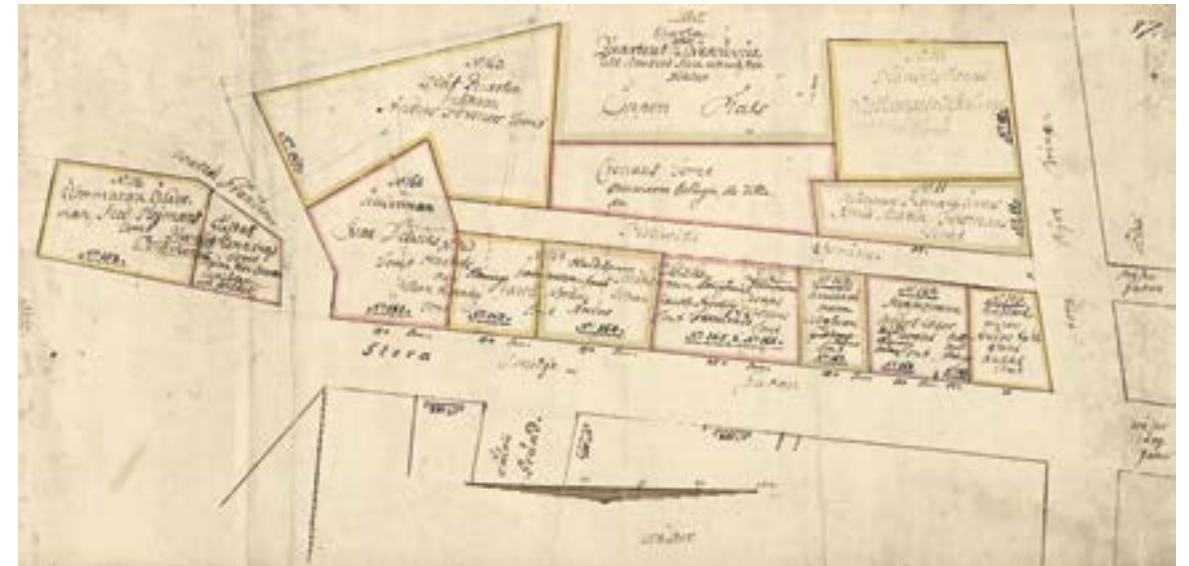
²⁷ *Stockholms Posttidningar* 30 juni 1743, s. 4, hämtad 20 mars 2020; Schröderstierna 1925, I, s. 42.

²⁸ Coquery 2004, s. 77–83, citat från s. 83, min övers. Se även Jansson 2020; Jansson 2017, s. 127–131.

²⁹ Se Handlingar rörande stadens särskilda inkomstkällor, Hus och bodhyror 1740–1885, Stadskamreraren, F8:25, SSA; Hus- och bodhyreslängder, Stadskamreraren, G5A1–3, SSA; Berg 1995; Söderlund 1943, s. 112–13.

”moucheask af guld med spegel i locket” i ett juvelerarstånd, men konstaterade senare att han ”utan nödvändighet pluttrat bort öfver 400 plåtar”.³⁰ Alternativt saknades inte för mindre bemedlade stadsbor. Vid upprepade tillfällen under 1730- och 1740-talen framställdes cirkulationen av billiga smuggelvaror som ett påtagligt problem. Knivsmedsämberet beklagade sig exempelvis våren 1734 över att utländska knivar och gafflar såldes illegalt i staden av kryddkrämare, stålslipare, månglerskor och båtsmän. De sistnämnda kunde på utrikes resor köpa på sig ”dussintahls” eggjärn som de sedan tog i land ”otullat och det i sine gängkläder”.³¹

Det sena 1740-talet erbjöd dock goda utsikter för aktörer involverade i både inhemsk förädling och försäljning. Fabrikörer och hantverkare fick år 1749 utökade rättigheter att avyttra sina tillverkningar i ”parti” (grosshandel) och ”minut” (detaljhandel), och samtidigt tilldrog sig den fina metallmanufakturen, ”fin smidet”, ett växande intresse.³² Flera av de salubodar i Stockholm som direktör Schröder besökte under 1750-talets första hälft hade också starka band till statligt bistådda projekt ute i riket. Smide från Vedevågs bruk i Västmanland kunde alltjämt köpas i boden vid Riddarhuset, även om Schröder hösten 1753 noterade att det där ”fattades förråd” av många mer lättsålda varor.³³ Brukets produkter såldes emellertid också i Storkyrkobrinken av bruksbetjänten Magnus Wahlbom. Enligt en annons i december 1754 tillhandahöll denne ett brett sortiment av eggjärn, verktyg och hushållsartiklar.³⁴ Vissa brukspatroner använde sig av än fler handelsombud i huvudstaden. Bruksägaren Erik Westerberg från östgötska Gusums nål- och knivfabriker, uppdrog knappålsförsäljningen åt järnkrämare Anders Örnbeck, medan kryddkrämare Erik Norman och handlaren Nathanael Westerberg anlätades för att avyttra knivar och gafflar.³⁵ Valen var, rumsligt sett, väl motiverade. Örnbeck höll till vid Skeppsbron, och Normans kryddbod låg i kvarteret Brunkhuvudet vid den

livliga delen av nedre Drottninggatan på Norrmalm.³⁶ Westerberg, slutligen, drev sin verksamhet vid Stora Smedjegatan i det centrala kvarteret Neptunus, ett stenkast från Storkyrkobrinken (se bild ovan).³⁷

Erik Westerberg försökte genom åtskilliga brev till sina kommissionärer utforska avsättningsmöjligheterna i staden. I mars 1753 utlovades kryddkrämare Norman flera sorters bordsknivar som skulle levereras ”dussintals i papper”. Westerberg hade då också noterat nödvändiga förbättringsåtgärder, och försäk-

Kvarteret Neptunus, 1700-talets senare hälft. Nathanael Westerberg ägde själv tomt n:o 10 vid Storkyrkobrinken (överst till höger i bild). Saluboden var dock under hela 1750-talet belägen i fastighet n:o 165–166 vid Stora Smedjegatan (norra delen av Västerlånggatan). Foto Jarmo Sundman, Stockholms stadsarkiv.

³⁰ Tersmeden 1912, s. 62.

³¹ Knivsmedsämberet, skrivelse (presenterad) 1 april 1734, Skrivelser från Kommerskollegium till Kungl. Maj:t (hädanefter Skr Komm.), vol. 37, RA.

³² Jansson 2020; Nordin 2009, s. 60; Wottle 2000, s. 79–81; Sahlin 1925, s. VI–VII.

³³ Schröder, ”Dagbok”, I, 1753, s. 15.

³⁴ *Stockholms Posttidningar* 12 december 1754, s. 4, hämtad 23 mars 2020.

³⁵ Se även Forsberg 1953, s. 87–122.

³⁶ Schröder, ”Dagbok”, I, 1754, s. 88; Mantalslängd Stockholm, 1755, Norrmalm västra övre och övre yttre, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden (hädanefter Övupp), G1BA:20:2, s. 3, SSA, hämtad 23 mars 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0057063_00001.

³⁷ Mantalslängder Stockholm, 1755, Staden västra och 1760, Staden södra och västra, Övupp, G1BA:20:1, s. 109 och G1BA:21:1, s. 172, SSA, hämtade 17 april 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0057062_00001 och https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0057073_00001; *Stockholms Posttidningar* 10 september 1759, s. 4, hämtad 23 mars 2020.

rade att ”hwad folcket klandrar på skal blifwa obserwerat”.³⁸ Vissa produkter tycks med tiden ha fallit stockholmarna särskilt i smaken, även om Westerbergs ombud saluförde breda sortiment av bestick och knivar.³⁹ När brukspatronen våren 1756 avsände bordsknivar med ebenholtsskaft till Stockholm noterade han att denna sort var ”mäst begiärlig der å orten”.⁴⁰ En sådan kommentar bör ses mot bakgrunden av att handlarna Norman och Westerberg sålde en mängd artiklar, vilket utgör ett mönster som känns igen från andra verksamheter. Johan Molins kryddbod ett stenkast från Normans dito tillhandahöll exempelvis bestick och saxar, samt knappar, nålar och spännen, ihop med textilier, specerier, färgämnen och tobak. Vilka av varorna som fick plats inne i boden, där Molin hade ”lådor, hyllor [...] och diskar”, går inte att utröna. Fastigheten rymde nämligen också ”pack-bodar och kiällare”, och troligen fick handlarens styvson Eric Rahm och de två bodgossarna uträtta ett antal ärenden till lagren under en arbetsvecka. Att vissa metallföremål fanns att beskåda på disk eller hyllor är dock troligt, och möjligen gavs kunderna upplysningar genom bodens ”skyltar”.⁴¹ Varor kunde därtill visas upp i fönstren ut mot gatan. Denna marknadsföringsyta lär ha varit särskilt viktig för stadens kryddkrämare, vilka inte förde någon yttre skyltning baserad på specifika varuslag.⁴² Molins fastighet var belägen med entré från Drottninggatan (se bild s. 243), vilket torde ha gjort det möjligt att visa upp varor i den nedersta våningens fönster, för ett stort antal förbipasserande individer. Oavsett exponeringsplats kan man sluta sig till att de saluförda metallvarorna behövde vara nog så begärliga för att sticka ut i myllret av saker.

38 Eric Westerberg, brev till Eric Norman 3 mars 1753, Gusums bruksarkiv, Brevböcker, B:1478, VLA. Stort tack till Sven Olofsson, som har låtit mig använda fotografier av detta material.

39 *Stockholms Posttidningar* 8 oktober 1753, s. 4 och 10 september 1759, s. 4, hämtade 23 mars 2020.

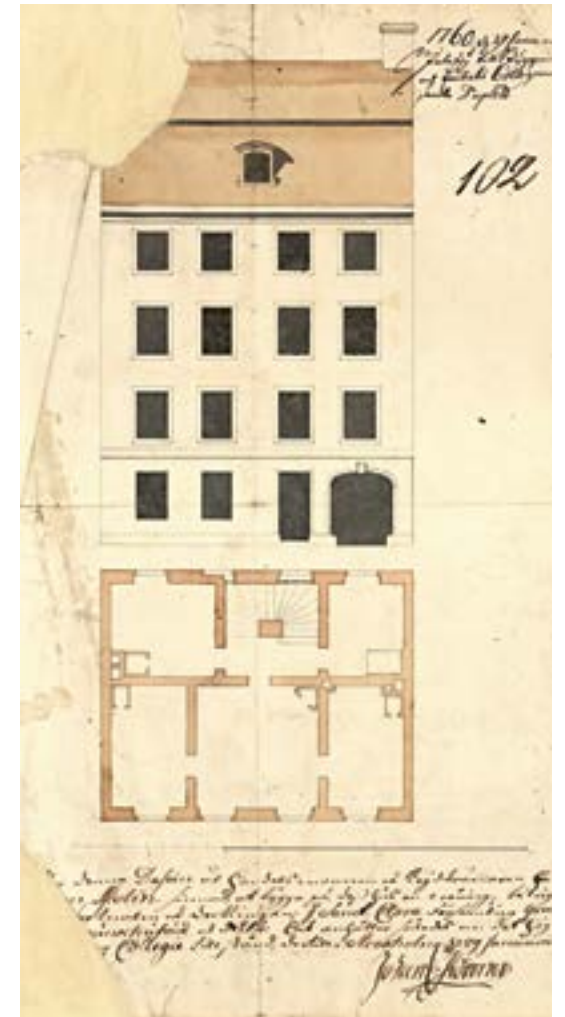
40 Eric Westerberg, brev till Eric Norman 29 maj 1756 och Nathanael Westerberg 29 maj 1756, Gusums bruksarkiv, Brevböcker, B:623, s. 17–21, VLA.

41 Diskussionen bygger på uppgifter från mantalslängder samt bouppteckningen efter Johan Molin och dennes fru Margareta Tyscher. Se Mantalslängd Stockholm, 1760, Klara västra övre och yttre och Kungsholmen, Övupp, G1BA:21:3, s. 166, SSA, hämtad 23 juni 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0057075_00001; Bouppteckningar Stockholm, 1765 (del 3), Justitiekollegium, F1A:203, fol. 745–784, SSA, hämtad 8 juni 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0107684_00001.

42 Lagerquist 1938, s. 175–177, 182. Se även Walsh 1995, s. 160–161, 171.

Det fanns dock handlare med ambitioner att inrikta försäljningen enbart mot metallmanufaktur. Med denna föresats flyttade exempelvis Magnus Wahlbom sin verksamhet till Riddarhustorget våren 1756. När Schröder inspekterade boden på öppningsdagen hade handlaren mottagit varor från Tunafors knivfabrik i Eskilstuna, Davidshyttans förtenningsverk i Dalarna och Petter Wirgmans fabrik i Alingsås, samt Stockholmstillverkade verktyg och nipperföremål, det vill säga modeattiraljer och prydnadsvaror av olika slag. Direktören berömde initiativet, och betonade att försäljningen krävde ”ett helt annat sinne och waner än tilwerkandet”, vilket kan tolkas som ett stöd för specialinriktade, men från manufakturverken mer fristående, salubodar. Wahlbom besatt därtill både ”förstånd” och en ”skickelighet med folcket at umgå”. Olyckligtvis dröjde det inte länge förrän handlaren plötsligt avled, och planerna gick därmed i stöpet.⁴³ Wahlboms bod var emellertid inte den enda där Schröder granskade inhemskt finsmide. Hos hattstofferaren Anders Reimers i Storkyrkobrinken fick han hösten 1753 möjlighet att bese knivar från fabriken i Tunafors. De täljknivar som brukspatron Johan Hallenius hade sänt till staden ”woro utan fel”, medan bords- och pennknivarna enligt Schröders tycke var mindre väl gjorda och dåligt polerade. Senare noterade han att Reimers även sålde spännen och snusdosor från stålfabriken i Duvnäs på Sicklaön utanför huvudstaden, samt fint dekorerade stål- och silverföremål gjorda av Stockholmsfabrikören Johan Erland Schnack.

43 Schröder, ”Dagbok”, I, 1756, s. 62–65, 97.

Kryddkrämaren Johan Molins fastighet (n:o 12) i kvarteret Wahrenberg på Norrmalm, enligt en ritning från år 1760. Fastigheten var belägen med ingång från Drottninggatan. Längs med samma gata fanns flera liknande verksamheter, exempelvis Erik Normans handelsbod. Foto Jarmo Sundman, Stockholms stadsarkiv.

Handlaren Josef Schürer, i samma kvarter, sålde också Schnacks nipperarbeten. I de senare fallen ombesörjde direktör Schröder själv upprättandet av särskilda kontrakt mellan producent och försäljare.⁴⁴

De ovan diskuterade handelspraktikerna bidrog inte bara till spridningen av föremål för privat konsumtion. Snarare bör de ses som noder i ett större system av rörelser, genom vilka metaller och metallföremål cirkulerades inom och bortom staden. Stockholms kramhandel fyllde bland annat en viktig funktion när det gällde att förse hantverkare och andra fackmän med nödvändiga utensilier. Handlaren Schürer sålde, som nämndes ovan, Anders Wahlboms urmakeriverktyg i sin bod, men även redskap för bildhuggare, snickare och svarvare, vilket enligt Schröder bidrog till att hämma importen.⁴⁵ Hattstofferaren Reimers ville inte vara sämre, och annonserade senare om lokalt producerade medicinal- och viktualievikter som kunde användas av apotekare, hökare och kryddkrämare.⁴⁶ Ibland kompletterades redskapsförsäljningen av olika specialerbjudanden. I Sockerbruksboden vid Södermalmstorg kunde man exempelvis köpa filar och raspar från Vällinge bruk i Södermanland, men även lämna in äldre upplagor för ”omhuggning”.⁴⁷ I flera bodar såldes därtill råmaterial för upparbetning. Vede- vågsägaren Claes Hallenius riktade sig till stadens metallhantverkare, när han i mars 1758 uppgav att det i bruksboden gick att få tag på en mässingsliknande legering, kallad pinsback, ”af en nyl. upfunnen composition”.⁴⁸ På samma sätt såldes stål, i knippor, stänger eller packat i bunkar, inom ramarna för kramhandeln. Gusumspatronen Westerberg gav förvisso sina kontakter i uppdrag att inhandla stål i järnvågen, likt Wahlbom och Schröder, men han beställde också särskilda stålsorter – ofta ihop med verktyg – från handelsmannen Maisters och järnkrämaren Örnbecks bodar.⁴⁹

Senare källor belyser ytterligare en aspekt av metallnäringens bredd, nämligen de sätt på vilka försäljningen vävdes samman med uppvisandet av kuriositeter och tekniskt kunnande, i linje med Liliane Pérez diskussion av handelsverksam-

heter i 1700-talets Paris och London.⁵⁰ Detta framgår av den Norrköpingsbördige tjänstemannen Carl Bernhard Wadströms anteckningar från en vistelse i huvudstaden år 1770, då han bland annat besökte instrumentmakaren Johan Petter Rosenbergs verkstad. Efter att ha beskådat flera ”Mathematiske, Mechaniske och Physiske Instrumenter” bestämde sig Wadström för att ”handla af honom en Elektricitets kula, hvilken han sjelf ärnat armera”. Rosenberg försäkrade sin kund att elektriciteten var ”försökt och befunnen god”, men lät för säkerhets skull även förevisa handhavandet.⁵¹ Kemisten och bergmästaren Johan Gottlieb Gahn återger å sin sida en episod av det mer udda slaget, då han i ett brev berättar hur ett åsknedslag i järnkrämaren Nils Hasseluhns bod vid Skeppsbron hade ”lämnat smälta fläckar” på många av varorna. Vissa föremål, däribland cirklar och hyveljärn som förvarats tätt tillsammans, var rentutav ”så hopasmälte i contacts Puncterne, att man med en, kunde lyfta hela klasen”. Järnkrämaren hade dagen efter åskknallen haft ”god afsättning till åtskillige curieuse, som velat hafva hvar sitt stycke med något märke uppå”, och Gahn medgav att han själv handlat ”för 4 plåtar lappris saker”. Om man ville ta del av det förvanskade järnkramet gällde det dock att skynda sig, menade brevskrivaren, innan Hasseluhns – som nog var mer mån om den löpande kommersen – ”för mycket rangerar om sina Wahrer”.⁵²

Den urbana metallvaruhandeln belyser således en mångfald av konsumtions- sfärer. I flera av Stockholms salubodar och verkstäder förenades idéer om nyttig förädling med en nyfikenhet inför nya varor.⁵³ Dessa försäljningspraktiker kan med fördel betraktas som skärningspunkter mellan å ena sidan praktiserandet av ”patriotisk protektionism”, för att använda Anna Knutssons term, och uppvisandet av kvalitet, imitation och innovation å den andra.⁵⁴ Samtidigt var metallvaruhandelns tillväxt inte oproblematisk, sett ur ett perspektiv av reglering och statlig kontroll, vilket blir tydligt om fokus riktas specifikt mot avyttringen av konsumtionsvaror.

44 Schröder, ”Dagbok”, I, 1753, s. 41 och 1755, s. 17; Schröderstierna 1925, II, s. 47, 61.

45 Schröder, ”Dagbok”, II, 1757, s. 123–124; Schröderstierna 1925, II, s. 37, 41, 67.

46 *Dagligt allehanda* 13 februari 1773, s. 5, hämtad 16 mars 2020. Se även Lagerquist 1938, s. 181–182.

47 *Stockholms Posttidningar* 21 februari 1763, s. 4, hämtad 2 april 2020.

48 *Stockholms Posttidningar* 16 mars 1758, s. 6, hämtad 3 april 2020.

49 För exempel, se Gusums bruksarkiv, Brevböcker, B:1478, VLA. Se även Jansson 2020.

50 Se Pérez 2008, s. 28–35.

51 Carl Bernhard Wadström, ”Journal för 1770”, s. 129, Wadströmssamlingen, 240, NSB.

52 Johan Gottlieb Gahn, brev (odaterat, troligen tidigt 1790-tal) till Johan Carl Wilcke, tryckt i Gahn 1994, s. 297.

53 Se Hutchison 2019; Evans & Withey 2012; Pérez 2008; Berg 2005, s. 154–192.

54 Knutsson 2019. Se även Jansson 2020; Coquery 2004; Styles 2000; Clifford 1999.

Nymodigheter och nödvändigheter i en reglerad urban ekonomi

Som ovan nämnts har spridningen av såväl modevaror som hushållsartiklar av metall under 1700-talet återkommande tilldragit sig forskningens intresse. Stockholms metallvaruhandel inbegrep en tilltagande försäljning av både nymodigheter och nödvändigheter, och kan i detta avseende ses som ett viktigt element i ”den ökade cirkulationen av varor i ett framväxande konsumtionssamhälle”.⁵⁵ Handeln präglades dock även av en ständig förhandling; avyttringen av importerad lyx och fuskartiklar skulle alltjämt kuvas, så långt det nu var möjligt.⁵⁶

Flera handlare insåg vikten av att marknadsföra metallvaror med hjälp av intresseväckande upplysningar, vilka sedan kunde byggas på genom det praktiska förevisandet av föremålen och skapandet av ett personligt förtroende vid köptillfället.⁵⁷ Nipperkrämaren Josef Schürer den yngre, som övertog handelsrörelsen i Storkyrkobrinken efter sin far, visste att informera konsumenterna. Sommaren 1769 uppgav han i *Dagligt allehanda* att fabrikören Anders Schagerborgs ”Federal och andra Galanteriarbeten” fanns att köpa i boden, och betonade att dessa var ”förswarligen giorde” och ”behörigen stämplade”. Detta till skillnad från de ”sämre” och ”förfuskade” varor som handlaren menade ”dels kringbäras til salu på Gator, dels i andra Bodar försäljes”.⁵⁸ Av den stora mängd knappar, smycken, dosor och andra galanteriföremål som upptas i Schürers bouppteckning kan man sluta sig till att kunderna också var i behov av assistans på plats för att orientera sig bland varorna.⁵⁹

Aktiv vägledning i boden behövdes säkerligen tillika vid inköp av hushållsartiklar, detta trots att handlare som Eric Ostermarck ganska ingående beskrev sina saluförda varor i regelbunden annonsering. I juli 1754 uppgav järnkrämaren att ”franska stähl grytor”, som också var ”ganska beqwäma at bruka såsom castroller”, fanns att köpa i boden vid Skeppsbron. Där såldes även ”nymodiga

järnkiettlar”, troligen identiska med de förtenta kokkärl som Ostermarck tidigare hade underrättat sina kunder om.⁶⁰ Det framgår inte vilka som var de tänkta mottagarna av informationen, men med utgångspunkt i Göran Ulvängs undersökning av 1700- och 1800-talens auktionsinköp kan det hållas för sannolikt att både män och kvinnor ur stadens borgerskap besökte Ostermarcks järnkramhandel för att göra inköp av metallutensilier. Enligt Ulväng tenderade kvinnor att i större utsträckning anskaffa enklare hushållsobjekt, såsom tennfat och förvaringskärl, medan män oftare ropade in mer exklusiva ting som exempelvis silvervaror och bestick.⁶¹

Dessa upplysningar bör också ses mot bakgrunden av en tilltagande konkurrens. Handlaren Schürer den yngre var verkligen inte ensam om att sälja lyxföremål och modeartiklar i stadens centrum. Liknande varor kunde exempelvis köpas, även det i Storkyrkobrinken, hos den av Hertig Karl ofta anlitate Pierre Crés samt hos möbelhandlarna Carl Henrik och Carl Adolph Grevesmühl.⁶² Flera nipperkrämare inriktade sig på att förse en liten, men köpstark, elit med flärd och förströelse, och av denna anledning var det kanske tur att bodarna låg nära varandra. Gustav III kunde därför i brådska och hemlighet under en decembrafton år 1779 uppsöka bland andra Schürer och lyxkrämaren, tillika guldsmeden och hovgravören, Pehr Suther på Stora Nygatan för att inhandla ”julklappar och små presenter”.⁶³ Om nipperbodarnas utbud svek kunde en visit istället avläggas hos någon av de hantverkare som tillhandahöll exklusiva metallföremål. Hertiginnan Hedvig Elisabet Charlotta, som ofta köpte på sig modevaror i form av bland annat knappar och smycken, var inte bara kund hos stadens galanterihandlare, utan gjorde även inköp av fackmän som gulddragaren Carl Oldenburg och förgyllaren Adolf Fredrik

55 Lilja, Murhem & Ulväng 2007, citat från s. 56.

56 Knutsson 2019, s. 183–240; Runefelt 2015, s. 43–64, 93–98. Se även Anna Knutssons kapitel i denna bok.

57 Se t.ex. Coquery 2004, s. 73–80; Walsh 1995, s. 171–173. Se även Carolina Browns kapitel i denna bok.

58 *Dagligt allehanda* 21 juli 1769, s. 2, hämtad 12 mars 2020. Om far och son Schürer, se även Lagerquist 1981, s. 136–138.

59 Bouppteckningar Stockholm, 1786 (del 1), Justitiekollegium, F1A:284, fol. 246–272, ssa, hämtad 8 april 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0107765_00001.

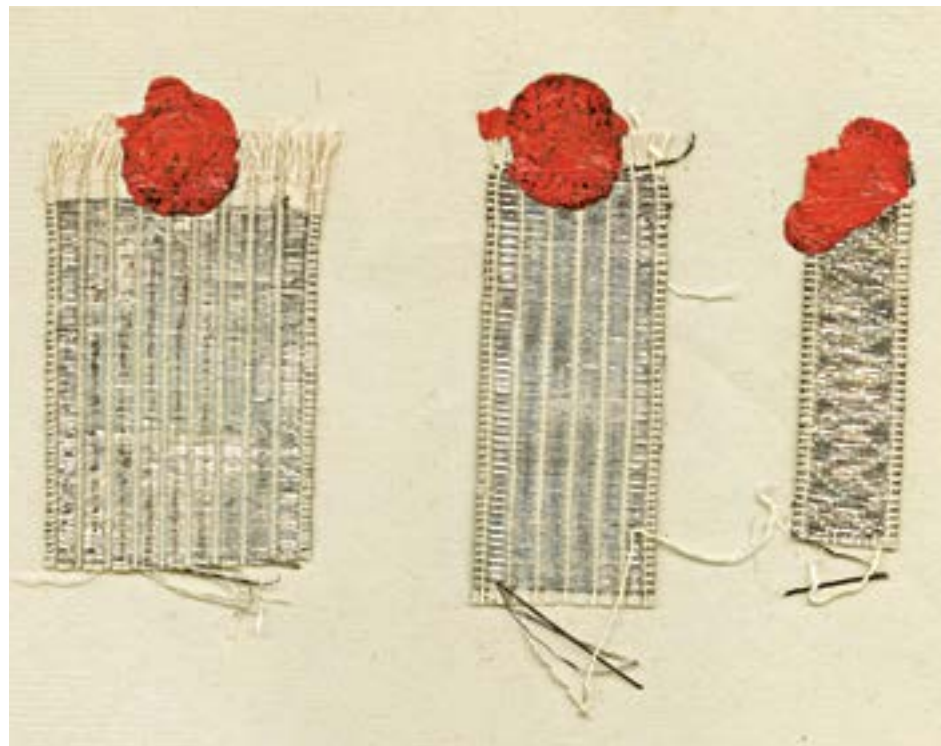
60 *Stockholms Posttidningar* 2 juli 1753, s. 4 och 4 juli 1754, s. 4, hämtade 2 juni 2020.

61 Se Ulväng 2013, s. 129–152 (framförallt s. 151–152).

62 *Stockholms Posttidningar* 29 maj 1755, s. 4, hämtad 19 mars 2020; *Inrikes tidningar* 28 september 1769, s. 4, hämtad 14 april 2020; Hertigarna Karls och Fredrik Adolfs gemensamma skuld, Räkningar och handlingar 1767–1770, fol. 25–26, Kungliga arkiv, K380, RA, hämtad 19 mars 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0073775_00001. Se även Lagerquist 1981, s. 127–130; Granberg 1931, s. 28–30.

63 Ehrensvärd 1877, s. 441. Se även Granberg 1931, s. 28.

”Oäkta” lanväver av
försilvrad koppartråd,
tillverkade av guld-
dragaren Carl Olden-
burg, 1778. Såväl äkta
som oäkta väver, av-
sedda att användas till
spetsar, fransar och
andra klädesdetaljer,
såldes och monterades
även av Stockholms
hattstofferare.
Foto Henrik Lithner,
Riksarkivet.

Österdam.⁶⁴ Ibland var dock varorna av sådana slag att köpare var tvungna att uppsöka flera näringsidkare, vilket inte alltid sågs med välvilja av myndigheterna. Tunt utdraget guld och silver som i vävd form nyttjades till galoner, spetsar och fransar, lät sig till exempel sällan stämplas enligt påbud, menade det statliga Kontrollverket. Hos gulddragaren beställdes vanligen bara små stycken som kunderna sedan tog med sig för att få påsydda hos en hattstoffe-

64 Drottning Hedvig Elisabet Charlotta, Egenhändigt förda räkenskapsböcker 1787–1790 och 1793–1801, Kungliga arkiv, K295–296, RA, hämtade 7 december 2022 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0073702_00001 och https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0073703_00001. Om Hedvig Elisabet Charlotta och hennes inköp hos olika Stockholmshandlare, se även Anna Knutssons och My Hellsings kapitel i denna bok.

rare. Inköpen gjordes därtill ofta ”i Middags tiden eller sent om qvällarne af resande, som ei kunna vänta på stämplingen”.⁶⁵ Möjligen fanns en lösning på problemet i de ”oäkta” väver som gulddragaren Oldenburg år 1778 fick tillåtelse att sälja (se bild s. 248).

I jämförelse med de bättre nipperbodarna, av vilka merparten var samlade i Stockholms centrum, var avyttringen av enklare vardagsföremål mer utspridd i stadsrummet. Även i detta fall går det dock att belägga en varucirkulation som länkade samman salubodar, verkstäder och hushåll. När läsare av *Inrikes tidningar* i april 1761 uppmanades att besöka ”Järnblecksboden” vid Kornhamnstorg på Stora Nygatan, var inköp av kittlar och bunkar en av flera möjligheter. I boden kunde man nämligen också byta gamla matskedar av järn mot nya eller lämna in utnött gods att ”om-förtennas” på Södermalm.⁶⁶ I senare annonser framträder försäljningens olika rum än tydligare. År 1771 fanns ”alla sorter förtent Järn-arbete” att köpa hos fabrikören Jean Raymond Laurier på Norrmalm, medan Thomas Lewis sålde grytor och kittlar vid sitt gjuteri (Bergsund) på Södermalm samt i en bod på Lilla Nygatan.⁶⁷ Femton år senare kunde gjutgoods av olika slag fortfarande beställas från Bergsund, även om kokkärl från det södermanländska Hellefors (Hälleforsnäs) bruk var till synes mer i ropet. De senare föremålen kunde köpas hos järnkrämare Henrik Rosenberg vid Skeppsbron och i bruksmagasinet vid Slussen.⁶⁸

Liknande föremål av koppar såldes av flera fackmän i staden, däribland tillfälliga besökare. Kopparslagaren Gustaf Goldback från Uppsala var driftig nog att annonsera om de ”allahanda sorter Koppar-arbete, så förtent, som Oförtent och polerat”, som han avsåg att sälja i sitt stånd på höstmarknaden år 1781.⁶⁹ En sådan upplysning var viktig då handhavandet av föremålen skiljde sig åt. Om avsikten var att använda ett kopparkärl för tillredning, alternativt intag,

65 Anton von Swab, memorial 22 december 1757, Kommerskollegium, huvudarkivet, FX:1, Handlingar rörande kontrollverket 1694–1796, RA.

66 *Inrikes tidningar* 20 april 1761, s. 4, hämtad 2 juni 2020; Schröderstierna 1925, II, s. 31.

67 *Dagligt allehanda* 16 april 1771, s. 2, hämtad 13 mars 2020; *Stockholms Posttidningar* 17 januari 1771, s. 4 och 16 september 1771, s. 4, hämtade 3 juni 2020.

68 *Stockholms Posttidningar* 24 juni 1784, s. 4 och 11 juni 1785, s. 4, hämtade 3 juni 2020; *Stockholms Posten* 6 juli 1786, s. 4, hämtad 3 juni 2020; *Dagligt allehanda* 13 mars 1789, s. 3, hämtad den 13 mars 2020.

69 *Stockholms Posten* 10 oktober 1781, s. 4, hämtad 25 mars 2020.

av mat eller dryck behövde den invändiga ytan behandlas med ett tennlager, vilket utgjorde ett skydd mot korrosion och bildandet av giftig ärg. Detta slapp kunderna tänka på, åtminstone ett tag, om de inhandlade objekten redan var förtenta.⁷⁰ Uppriktighet rörande produktutföranden var därtill att föredra i en kontext där anklagelser om fusk aldrig var avlägsna. På kopparslagarämbetets begäran lät till exempel stadsfiskalen år 1764 beslagta tepannor och kaffekannor ur Petter Winbergs bod vid Slakthusbron, med hänvisning till att varorna var ”ordinaire”, och därför enbart fick tillverkas och säljas av ämbetets medlemmar. Fabrikören Winberg gjorde bäst i att sälja det för honom tillåtna emaljerade koppararbetet.⁷¹

Ovannämnda konflikt är ett av många exempel från perioden. Övertrampen och tvisterna var talrika inom den brokiga nipperförsäljningens domäner.⁷² Produktionen av fina metallföremål i städer som London och Paris tjänade inte bara som förebild för imitation i svenska verkstäder. Importen från dessa och andra orter, bland annat flera tyska, förorsakade ibland också en svår konkurrenssituation.⁷³ Nipperarbetaren Gustaf Zetterman beklagade sig år 1760 och menade att ”Galanterie-Bodarne” var fyllda med insmugglade silverföremål, såsom örhängen och spännen.⁷⁴ Fabriks societeterna reagerade med en lika påfallande bestörtning när stadens minuthandlare år 1771 anhöll om att få sälja utländska länknappar, syringar, plånböcker och glasögon, med motiveringen att varorna inte tillverkades i Sverige. Fabrikörerna menade att detta var lögn, och framhöll att syringar kunde hittas ”ibland det myckna västgiötha kram, som årligen på gatorna utbiudas”.⁷⁵ Försmådda hantverkare fick dock inte alltid rätt. Guld-

smedsämberet lyckades förvisso år 1752 vinna bifall till att förbjuda avyttringen av guld- och silverföremål samt juveler i stadens klädmäklarstånd. Förbudet omfattade även de månglerskor som bedrev försäljning medelst ”kringlöpande i husen”.⁷⁶ När ämbetet senare anklagade möbelhandlarna Adolph Ludvig Levin, Nils Palin och Anders Himberg för handel med liknande föremål blev reaktionen en annan. De ”äkt och oäkta Jouveler samt Silfwer-arbeten” som våren 1765 beslagtogs från de anklagades bodar var, enligt Kommerskollegium, inte annat än ”Meubler och Nipper”, och sådant stod det handlarna fritt att sälja. Att många av föremålen troligen också var smuggelvaror fick kollegiet i detta fall bortse ifrån.⁷⁷

Den illegala nipperhandeln kunde, som föregående exempel visar, vara svår att komma åt, trots reglering och tillslag. Om avyttringen bedrevs mobilt, och därför antog rumsligt och socialt mer komplexa former, var kontrollen ofta än svårare att vidmakthålla, vilket även har framhållits i tidigare studier.⁷⁸ Månglerskor och västgötar fick därtill nya kollegor att samsas med under 1700-talets slut, såsom ”omkringgående Italienske nipperhandlare” och inflyttade judiska handelsidkare.⁷⁹ Misstänksamheten var föga förvånande stor. Kommerskollegium noterade år 1777 att det, i syfte att hindra olaglig handel med silver- och juvelarbeten, var bättre att tilldela de judiska krämarna särskilda ”districter eller platser”.⁸⁰ Vissa försäljare lyckades med tiden tillskansa sig platsbundna verksamheter. Till dessa kan räknas fabrikören Josef Mazza, som förestod en nipperbod vid Stora Smedjegatan.⁸¹ Andra förblev dock rörliga i sin näringsutövning. Johan Carotti uppgav år 1784 att han hade arbetat åt flera italienska ”landsmän”, innan han fick tillåtelse att själv sälja nipper från en ”boutique portative”, det vill säga ”en burens låda”.⁸²

70 Här skall dock nämnas att samtida skribenter även problematiserade bruket av sämre tennblandningar, och då särskilt sådana innehållande tillsatser av bly; se t.ex. *Inrikes tidningar* 14 maj 1770, s. 1–2, hämtad 2 juni 2020.

71 Ämbets- och Byggningskollegium, utslag 9 oktober 1764 (avskrift), Skr Komm., vol. 154, RA.

72 Se även Knutsson 2019, s. 220–238; Hinnemo, 2016, s. 136–148; Wottle 2000, s. 88–89, 202–205.

73 Jansson 2020; Knutsson 2019, s. 395–400 (Appendix 1), för exempel på insmugglade metallvaror år 1769.

74 Gustaf Zetterman, memorial 23 december 1760, Frihetstidens utskottshandlingar, R. 3198, fol. 890–891, RA.

75 Stockholms fabriks societeters deputerade, memorial 16 september 1771, Frihetstidens utskottshandlingar, R. 3598, fol. 712–715, RA.

76 Kommerskollegium, utlåtande 30 januari 1752, Skr Komm., vol. 78, RA.

77 Kommerskollegium, utslag 24 maj 1767, Skr Komm., vol. 171, RA.

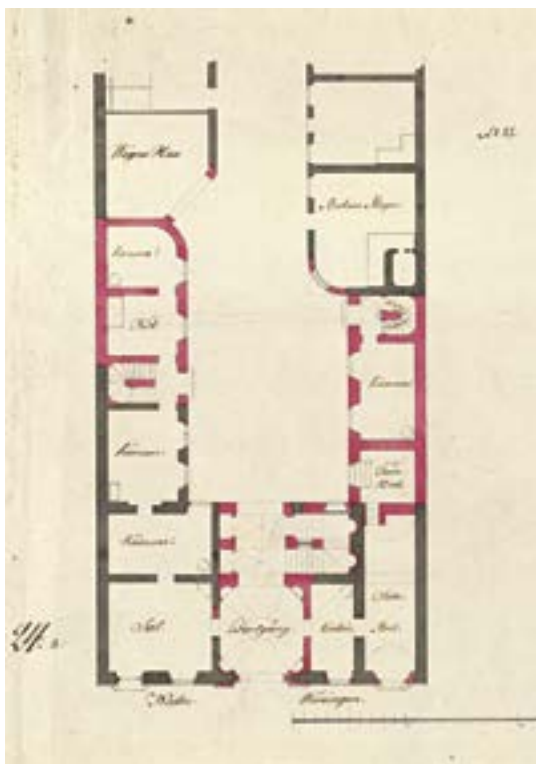
78 Knutsson 2019, s. 188–197; Lundqvist 2008, s. 141–182. Se även Fontaine 2018.

79 Citatet från Samuel Schröder, rapport 4 april 1769, fol. 685, Frihetstidens utskottshandlingar, R. 3494, RA. Om de judiska handlarna, se Knutsson 2019, s. 220–232; Valentin 1924, s. 174–194.

80 Kommerskollegium, utlåtande 2 juli 1777, Skr Komm., vol. 201, RA.

81 Se t.ex. *Dagligt allehanda* 19 december 1786, s. 5 och *Stockholms Posten* 17 mars 1789, s. 4, hämtade den 9 april 2020. Se även Forsstrand 1913, s. 146.

82 Johan Carotti, skrivelse 14 april 1784, Skr Komm., vol. 224, RA.

Järnkrämaren Fredrik Widboms fastighet i kvarteret Frigga på Norrmalm, enligt en byggnadsritning från år 1793. Längst ned till höger i bild ses saluboden med ingång från Drottninggatan, och belägen i direkt anslutning till ett contoirt och en järnbod.

Foto Jarmo Sundman, Stockholms stadsarkiv.

Diskussionen ovan sätter fokus på ett breddat utbud och spridningen av modeideal till en växande skara konsumenter.⁸³ Dessa processer var som vi har sett långt ifrån konfliktfria. Förhandling och tvister inskränkte sig emellertid inte till nipperhandeln, utan står även att finna rörande avyttringen av metallföremål för hushållsbruk. Under det sena 1700-talet blossade stridigheter upp rörande saluföringen av smidesvaror från Eskilstuna Fristad (grundad år 1771).⁸⁴ När Kommerskollegium år 1784 ville engagera Stockholms järnkrämare i försäljningen på ett mer omfattande sätt, valde societeten att avböja med hänvisning till att varorna var svårsålda. Därtill ansåg man sig missgynnade av konkurrensen från hattstofferare, möbelhandlare och nipperkrämare.⁸⁵ Att vissa järnkrämare ändå involverade sig i försäljningen kan ses mot bakgrund av att Fristadens eget magasin tillfälligt lades ned under 1780-talets slut. "[W]ackra Manufactur-arbeten" från Eskilstuna kunde då istället köpas hos Fredrik Widbom på Västerlånggatan och i Anders Wahlbergs bod "under Reisens Caffehus" vid Skeppsbron.⁸⁶

I järnkrämarnas bodar skulle Fristadsvarorna, precis som i fallet med kryddkramhandeln, samsas med andra föremål. Med utgångspunkt i en senare ritning över en fastighet som Fredrik

Widbom beställde (se bild s. 252), kan det hävdas att ett viktigt fundament i dessa verksamheter var det jämna varuflödet: smide som beställdes från "contoirt" skulle, sedan det anlant, prismärkas och därefter avyttras omgående i "saluboden" – inte förbli liggande på lagret ("järnboden").⁸⁷ I bästa fall var varorna både billiga och av god kvalitet, och därmed lättsålda, vilket bäddade för att bokföringen på "contoirt" kunde uppvisa ett jämnt in- och utflöde. Att en sådan kontroll nyttjades av vissa handlare illustreras av bodbetjänten Anders M. Ericssons redovisning av 1778 års försäljning i Vedevågsboden, som då troligen låg vid Stora Smedjegatan (se bild s. 254).⁸⁸

Smidesvarorna var dock inte alltid så lätta att avyttra, vilket framgår av en skrivelse från år 1795. Järnkrämarna klagade då över att Fristadsarbetet hade blivit "inskränkt till mindre granlaga stycken". Vid flera tillfällen hade de återsänt "odugligt och förfuskadt Smide" till Eskilstunaförläggaren Lars Ernst Hallenius. Denne hade svarat med att "ej sända några Smiden på Stockholm", och istället "vändt sig [mot] Landsorterne såsom lättare att tillfredsställa". Fristaden hade dessvärre också konkurrerat ut flera manufakturverk, och järnkrämarna menade att det därför förelåg en brist på "dugeligt Smide" i staden, framförallt på de varor "som för allmänheten äro mäst oumgängelige", bland annat lås, beslag, bordsknivar och förtent gods.⁸⁹ Detta visar, å ena sidan, att varken utbud eller efterfrågan i Stockholm nått de höjder som direktör Schröder och dennes kollegor hade arbetat för. Å andra sidan illustrerar järnkrämarnas inlaga hur avyttringen av metallvaror, samt dessa föremåls kvalitet, aktivt diskuterades med betoning på allmänhetens behov. Den urbana marknaden var trots allt nog så viktig, vilket tydliggörs av att Eskilstuna Fristads egen bod hade återinrättats

87 Se även Wernstedt 1935, s. 193–195.

88 "Försälgnings och Incasserings-Räkning för Wedwågs Manufactur Bod i Stockholm för år 1778", Eskilstuna rådhusrätt och magistrat, Ö2:1, Fabrikören Anders M. Ericssons efterlämnade handlingar, 1778–1810, ULA; Mantalslängder Stockholm, 1780, Staden södra och västra, Övupp, G1BA:24:14, s. 267, SSA, hämtad 25 juni 2020 från https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0057115_00001; *Dagligt allehanda* 19 december 1786, s. 5.

89 Järnkramhandelssocieteten, utlåtande 19 december 1795, Kommerskollegium, huvudarkivet, FVIIc:1, Handlingar rörande Eskilstuna Fristad 1773–1811, RA. Se även Ohlsson 1971, s. 143–150; Wernstedt 1935, s. 138–142. Lars Ernst Hallenius var brorson till ägaren av Tunafors bruk, Johan Hallenius.

”Försälgnings och Incasserings-Räkning” från Vedevägs manufakturbod, år 1778. Uppslaget visar inkomster, ”Debet”, och utgifter, ”Credit”, för januari månad, då bodbetjänten Anders M. Ericsson sålde smide för drygt 113 riksdaler. Ett halvårs bodhyra (betald 7 januari) kostade drygt 33 riksdaler. Uppsala landsarkiv. Foto Måns Jansson.

på Stora Nygatan, två år före krämarnas klagomål. Priset för ”alla fine polerade Smiden” var där ”ganska civilt”.⁹⁰

Det fanns emellertid goda exempel bland de Fristadsvaror som visades upp i Stockholms bodar. På julaften 1784 upplystes läsare av *Stockholms Posten* om fabrikören Johan Elvius stålarbeten och pläterade föremål, vilka en anonym informant hade beskådat i ”hörnboden wid Stora Nygatan på Riddarhustorget”. Bodbesökaren framhöll att dessa varor (knappar och spännen, knivar och saxar, lackerat bleckarbete med mera) ”om icke öfwerträffar, åtminstone täflar med Engelska tilverkningar i skönhet, smak och upfinning”. De som inte hade köpt någon julklapp kunde således ”suprenera en Wän, en Anhörig” med något

90 *Dagligt allehanda* 24 december 1793, s. 5, hämtad 13 mars 2020.

som ”af Swenska händer är tilwerkadt”, och därigenom ”förena det angenäma med det nyttiga”.⁹¹ En senare annons från år 1789, rörande järnkrämaren Anders Wahlbergs bod, som då hade flyttats till Södermalmstorg, belyser på ett än mer träffande sätt metallvaruhandelns variation. Wahlberg meddelade att han, förutom ”de wanliga i en Jernkram-bod befintliga waror”, sålde olika slags knivar, av vilka flera var tillverkade i Eskilstuna, men även urkedjor, ljusstakar och strykjärn, samt förtenta kastruller och kittlar. Dessutom fanns det i boden ”extra fina Snickare-Sågblad och Sågar” för hugade fackmän.⁹² Dessa notiser visar tydligt hur försäljningen omfattade ett mångsidigt utbud av metallföremål, i linje med diskussionen ovan. Härigenom ges även inblickar i cirkulationen och den rumsliga koncentrationen av angenäma och nyttiga ting – eller ”granlåtskram” och ”nödvändigheter” – i upptakten till 1800-talets sociala och ekonomiska omvälvningar.⁹³

En mångfacetterad handel i en tid av förändring

Det Stockholm som smidesdirektören Samuel Schröder och instrumentsmeden Anders Wahlbom promenerade genom i januari 1757 var på många sätt mycket olikt den stad som växte till under det följande århundradet. Tydliga skillnader kan också noteras rörande metallnäringen. Enligt Folke Wernstedt blomstrade avyttringen av järn- och stålföremål, i samklang med stadens expansion, från 1800-talets mitt; efterfrågan steg, antalet ”affärer” ökade och ”firmorna” blev större.⁹⁴ Med utgångspunkt i senare studier kan det dock hävdas att äldre handelsformer, några av vilka har diskuterats i denna artikel, hade en fortsatt stark ställning i Stockholm fram till näringsfrihetens införande.⁹⁵ Det är således en fråga om gradvisa förändringar i en urban handelsmiljö som präglades av variation. Belysningen av utbud, aktörer och försäljningspraktiker i huvudstadens metallvaruhandel under 1700-talets andra hälft har i detta sammanhang visat på ett antal viktiga omständigheter och utvecklingslinjer.

91 *Stockholms Posten* 24 december 1784, s. 4, hämtad 25 mars 2020.

92 *Inrikes tidningar* 20 april 1789, s. 3, hämtad 2 december 2022.

93 Citaten från *Stockholms Posten* 24 december 1784, s. 4.

94 Wernstedt 1935, s. 169–171.

95 Wottle 2010; Lindberg 2001.

För det första bör mångfalden framhållas. Det fanns förvisso handelsidkare, såsom järnkrämarna, med en ledande ställning rörande försäljningen av vissa varuslag. I många fall kunde dock metallföremål införskaffas hos en bred uppsättning av näringsidkare i staden. Handeln involverade på detta sätt flera olika rum, såsom privilegierade manufaktur- och bruksbodar, verkstäder och marknadsstånd, samt kryddkram-, möbel- och nipperbodar. Därtill skall läggas den försäljning som bedrevs av rörliga månglare. Avsnitten ovan har dessutom belyst utbudets diversifiering. Vi kan här notera en variation mellan handelspraktiker; vissa sålde exklusiva föremål, men enbart till en liten grupp köpstarka konsumenter, medan andra saluförde enklare smidesvaror eller billiga imitationer. Variationen stod emellertid också att finna i enskilda bodar, och detta oavsett om vi talar om modeföremål, hushållsartiklar, verktyg eller råmaterial. Denna mångfald avspeglar en utveckling där metallvaror kom att efterfrågas av större grupper av medborgare, både i rena konsumtionssyften och för produktionsändamål, något som nyligen även har framhållits av Ragnhild Hutchison.⁹⁶ Med grund i sådana iakttagelser kan vi i linje med flera internationella studier bättre förstå de olika sätt på vilka grannlåt och nödvändigheter presenterades i annonser och visades upp i bodar, i syfte att upplysa om kvalitet, locka fram nyfikenhet och – i bästa fall – stimulera till inköp.⁹⁷

Staden var emellertid ingen statisk kontext. Vi har noterat att diskussioner och tvister förekom rörande såväl försäljningens former som de enskilda föremålens kvalitet. Denna interaktion, exempelvis mellan handlare och producenter, har relaterats till mer övergripande förändringar, såsom manufakturväsendets expansion, spridningen av nya varor för både mode och hushållning, samt en tilltagande social och geografisk rörlighet. Dessa processer gjorde på olika sätt avtryck i den urbana miljön, och belysningen av metallvaruhandeln lyfter härvidlag fram flera viktiga exempel, i form av förhandlingen av svenskt och utländskt, nyttigt och överflödigt, äkta och oäkta. I enlighet med Anna Knutssons resonemang har jag även försökt åskådliggöra hur denna förhandling var förankrad i erfandet och handhavandet av fysiska objekt.⁹⁸

96 Hutchison 2019, s. 274–276.

97 Se framförallt Pérez 2008; Coquery 2004; Walsh 1995.

98 Knutsson 2019, framförallt s. 183–240.

Diskussionen ovan har även belyst en mängd överlappande aktiviteter. Avyttring och inköp var nära relaterade till bedömning, beslag och statlig inspektion, men också till varierande former av förflyttning, återvinnande, förevisning och förströelse. Dessa rörelser och göromål länkade samman olika rum i staden, såsom kramhandelsbodar och metallarbetsverkstäder, och sätter därtill fokus på ”sambanden mellan cirkulationen av varor, försäljningspraktiker och konsumtionskultur”, för att använda Natacha Coquerys ord.⁹⁹ I detta avseende har kapitlet visat hur såväl försäljare som konsumenter deltog i en metallcirkulation som omfattade flera konsumtionssfärer. I vissa av stadens bodar såldes som vi har sett verktyg sida vid sida med modevaror, i andra avyttrades både hushållsartiklar och råmaterial avsedda för vidare förädling. Här finns det avslutningsvis anledning att återknyta till den integrerande förståelse av större system och enskilda näringar som diskuterades i kapitleinledningen, och som var central för hur Schröder och dennes samtida betraktade den samhälleliga hushållningens olika – men tätt sammanflätade – segment.¹⁰⁰ Jag menar att de empiriska uppgifter som belysts och diskuterats i denna artikel illustrerar just länkarna och de (mähända trögrörligt) föränderliga kontaktytorna mellan tillverkning, handel och konsumtion. Min förhoppning är att belysningen av 1700-talets stockholmska metallnäring i så måtto har bidragit till en djupare förståelse för såväl den tidigmoderna varuhandelns variation som den bredare konsumtionstillväxtens nyansrikedom.

99 Coquery 2014, citat från s. 13, min övers.

100 Se även Rydén 2008.

Författarens tack

Forskningen som ligger till grund för detta kapitel har finansierats av Handelsbankens forskningsstiftelser (Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse samt Tore Browaldhs stiftelse). Stort tack till redaktörerna My Hellsing och Johanna Ilmakunnas, samt till övriga deltagare i denna antologi, för konstruktiv feedback på tidigare textversioner. Tack även till Göran Rydén.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Kungliga biblioteket (KB)

Handskriftssamlingen

X.283, Samuel Schröder, ”Dagbok rörande Directeurs-Sysslan öfver Jern- Stål- och Metall-Fabrikerne i Riket af S Schröder”, vol. I–III

Riksarkivet (RA)

Frihetstidens utskottshandlingar

Kommerskollegium, huvudarkivet

Handlingar rörande kontrollverket 1694–1796

Handlingar rörande Eskilstuna Fristad 1773–1811

Kungliga arkiv

Hertigarna Karl och Fredrik Adolfs gemensamma skuld. [Elektronisk], hämtad via <https://sok.riksarkivet.se>

Drottning Hedvig Elisabet Charlotta, Egenhändigt förda räkenskapsböcker. [Elektronisk], hämtad via <https://sok.riksarkivet.se>

Skrivelser från Kommerskollegium till Kungl. Maj:t

Uppsala landsarkiv (ULA)

Eskilstuna rådhusrätt och magistrat

Fabrikören Anders M. Ericssons efterlämnade handlingar, 1778–1810

Vadstena landsarkiv (VLA)

Gusums bruksarkiv

Brevböcker

Norrköpings stadsbibliotek (NSB)

Wadströmssamlingen

240, Carl Bernhard Wadström, ”Journal för år 1770”

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Församlingsritningar

Justitiekollegium

Bouppteckningar, Stockholm. [Elektronisk], hämtade via <https://sok.riksarkivet.se>

Stadsbyggnadskontorets kartor och ritningar

Stadskamreraren

Ämnesordnade handlingar (Handlingar rörande stadens särskilda inkomstkällor).

Räkenskaper (Hus- och bodhyreslängder)

Överståthållarämbetet för uppbördsärenden

Mantalslängder, Stockholm. [Elektronisk], hämtade via <https://sok.riksarkivet.se>

TRYCKTA KÄLLOR

Dagligt allehanda, skilda årgångar. [Elektronisk], hämtade via <https://tidningar.kb.se/>

Ehrensward, Gustaf Johan, 1877. *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof, D.1. Journal för åren 1776 och 1779 samt berättelse om Svenska teaterns uppkomst*, E.V. Montan (red). Stockholm: Norstedts.

Gahn, Johan Gottlieb, 1994. *Brev D. II*, Jan Trofast (red). Lund: J. Trofast.

Inrikes tidningar, skilda årgångar. [Elektronisk], hämtade via <https://tidningar.kb.se/>

Schröderstierna, Samuel, 1925. *Berättelser över de finare järn- stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754–1759, I och II*, Gösta Malmberg (red). Stockholm.

Stockholms Posten, skilda årgångar. [Elektronisk], hämtade via <https://tidningar.kb.se/>

Stockholms Posttidningar, skilda årgångar. [Elektronisk], hämtade via <https://tidningar.kb.se/>

Tersmeden, Carl, 1912. *Amiral Carl Tersmedens Memoarer, I, Från Kadettåren*, Nils Sjöberg (red). Stockholm: Wahlström & Widstrand.

FORSKNINGSLITTERATUR

Ahlberger, Christer, 1996. *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*. Göteborgs: Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet.

Berg, Jonas, 1995. ”Julmarknad”. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1995.

Berg, Maxine, 2002. ”From Imitation to Invention. Creating Commodities in Eighteenth-Century Britain”. *Economic History Review*, 55(1).

Berg, Maxine, 2005. *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford: Oxford University Press.

Clifford, Helen, 1999. ”Concepts of Invention, Identity and Imitation in the London and Provincial Metal-Working Trades, 1750–1800”. *Journal of Design History*, 12(3).

Coquery, Natacha, 2004. ”The Language of Success. Marketing and Distributing Semi-Luxury Goods in Eighteenth-Century Paris”. *Journal of Design History*, 17(1).

Coquery, Natacha, 2014. ”The Social Circulation of Luxury and Second-Hand Goods in Eighteenth-Century Parisian Shops”. I Ariane Fennetaux, Amélie Junqua & Sophie Vasset (eds). *The Afterlife of Used Things. Recycling in the Long Eighteenth Century*. New York: Routledge.

Evans, Chris & Rydén, Göran, 2007. *Baltic Iron in the Atlantic World in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill.

Evans, Chris & Withey, Alun, 2012. ”An Enlightenment in Steel? Innovation in the Steel Trades of Eighteenth-Century Britain”. *Technology and Culture*, 53(3).

Fontaine, Laurence, 2003. ”The Circulation of Luxury Goods in Eighteenth-Century Paris. Social Redistribution and an Alternative Currency”. I Maxine Berg & Elizabeth

Eger (eds). *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable goods*. Houndmills: Palgrave Macmillan.

Fontaine, Laurence, 2018. ”At the Margins? Itinerants and Pedlars”. I Jon Stobart & Vicki Howard (eds). *The Routledge Companion to the History of Retailing*. London: Routledge.

Forsberg, Karin, 1953. *Gusums bruks historia 1653–1953*. Stockholm.

Forsstrand, Carl, 1913. *Spåkvinnor och trollkarlar. Minnen och anteckningar från Gustaf III:s Stockholm*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.

Granberg, Olof, 1931. *Svenska konstsamlingarnas historia. Från Gustav Vasas tid till våra dagar. 3, Gustav III–Karl XIII*. Stockholm.

Hallén, Per, 2003. *Järnets tid. Den svenska landsbygdsbefolkningens järninnehav och järnkonsumtion 1750–1870*. Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen.

Hayen, Mats, 2007. *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Hinnemo, Elin, 2016. *Inför högsta instans. Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Hutchison, Ragnhild, 2019. ”Exploring an Early Cross-Border Trade System. Norwegian Copper in the 18th Century”. *Scandinavian Journal of History* 44(3).

Jansson, Måns, 2017. *Making Metal Making. Circulation and Workshop Practices in the Swedish Metal Trades, 1730–1775*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Jansson, Måns, 2020. ”Global Materials, Contact Zones, and Imitation. The Making of Metal Commodities in Eighteenth-Century Sweden”. I Holger Weiss (ed.). *Locating the Global. Spaces, Networks, and Interactions from the Seventeenth to the Twentieth Century*. Berlin: De Gruyter.

Knutsson, Anna, 2019. *Smuggling in the North. Globalisation and the Consolidation of Economic Borders in Sweden, 1766–1806*. Florens: European University Institute.

Lagerquist, Marshall, 1938. ”Speceributiken för hundra år sedan”. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1938.

Lagerquist, Marshall, 1981. *Den yrkesmässiga möbelhandeln i Sverige intill år 1780. Studier i Rokokotidens möbelhantverk och möbeldistribution*. Stockholm: Nordiska museet.

Lilja, Kristina, Murhem, Sofia & Ulväng, Göran, 2007. ”Auktionshandeln i stad och på landsbygd. Varucirkulation i Enköping med omnejd under 1700- och 1800-talen”. I Christer Ahlberger och Pia Lundqvist (red). *Varans vägar och världar. Handel och konsumtion i Skandinavien ca 1600–1900*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.

Lindberg, Erik, 2001. *Borgerskap och burskap. Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i Stockholm 1820–1846*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Lundqvist, Pia, 2008. *Marknad på väg. Den västgötska gårdfarihandeln 1790–1864*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.

Nordin, Christina, 2009. *Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918*. Lund: Sekel.

Ohlsson, Bror-Erik, 1971. *Eskilstuna fristad. Fristadsinrättningen i Eskilstuna före sammanslagningen med gamla staden 1771–1833*. Eskilstuna: Eskilstuna kommun.

Pérez, Liliane, 2008. ”Technology, Curiosity and Utility in France and in England in the Eighteenth Century”. I Bernadette Bensaude-Vincent & Christine Blondel (eds). *Science and Spectacle in the European Enlightenment*. Aldershot: Ashgate.

Roche, Daniel, 2000. *A History of Everyday Things. The Birth of Consumption in France, 1600–1800*, övers. Brian Pearce. Cambridge: Cambridge University Press.

Runefelt, Leif, 2015. *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Rydén, Göran, 2008. ”System och föränderlighet i synen på det svenska bergsbruket under 1700-talet”, 1700-tal. *Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*.

Rönnow, Sixten, 1944. *Wedevågs bruks historia*. Stockholm.

Sahlin, Carl, 1925. Introduktion till: Schröderstierna, Samuel, 1925. *Berättelser över de finare järn- stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754–1759*, Gösta Malmberg (red), s. V–XII. Stockholm.

Styles, John, 2000. ”Product Innovation in Early Modern London”. *Past and Present*, 168.

Söderlund, Ernst, 1943. *Stockholms hantverkarklass 1720–1772. Sociala och ekonomiska förhållanden*. Stockholm: Norstedts.

Ulväng, Göran, 2013. ”Varorna”. I Göran Ulväng, Sofia Murhem & Kristina Lilja. *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Möklinta: Gidlunds.

Valentin, Hugo, 1924. *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm: Bonniers.

Walsh, Claire, 1995. ”Shop Design and the Display of Goods in Eighteenth-Century London”. *Journal of Design History* 8(3).

Weatherill, Lorna, 1996. *Consumer Behaviour and Material Culture 1660–1760*, andra upplagan. London: Routledge.

Wernstedt, Folke, 1935. *Järnkrämare i Stockholm 1651–1890. Historiska och biografiska anteckningar / på uppdrag av Stockholms jernkramhandlareförening*. Stockholm.

Wottle, Martin, 2000. *Det lilla ägandet. Korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720–1810*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Wottle, Martin, 2010. ”Detaljhandeln med kläder och tyger, 1734–1834”. I Klas Nyberg (red). *Till salu. Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.